

תולדותיו של אוסף כתבייד עבריים

(המחלקה הפאלאטינית בספריית הואטיקן)

בתוך האוסף של כתבי־היד העבריים שבספרייה הואטיקנית, הנודע לשם בחוגיהם של חוקרי הספרות העברית וחובביה, — המחלקה הרחבה והחשובה ביותר הריהי זו של כתבי־היד הפלטיניים, כלומר: אלה שעברו אל הספרייה הואטיקנית מן הספרייה הפלטינית שבהידלברג, שניתנה במתנה לאפיפיור גריגור החמשה־עשר מידי מאַפס הראשון מבוואריה בשנת 1622.

לפני שנים אחדות, לרגל עבודתי לשם תיאור מפורט של כתבי־היד העבריים שבספרייה הואטיקנית (עבודה זו תצא לאור בקרוב), היתה לי ההזדמנות לחקור במיוחד את תולדותיה של אותה המחלקה הפלטינית, ועלה בידי להגיע בידי ריקונסטרוקציה של תהליך התהוותה במשך הדורות. התהליך מעניין מאוד מכמה בחינות, ויש בו כדי ללמדנו פרק חדש בקורות הלימודים העבריים של חוגי היהודים וההומניסטים הנוצרים שבאיטליה, בגרמניה ובאי כרתים, את היסודות לריקונסטרוקציה זו מצאתי אגב עיון מפורט ומדויק בכל אחד מכתבי־היד העבריים שבספרייה, וביחוד בסימנים הקדומים שנשתמרו בהם, בהערות בעליהם עם חתימת שמם, בפרשת קניה או מכירה שנכתבה בראשם של כהני או בסופם, בצורת כריכתם — אם נשתמרה עדיין הכריכה המקורית — ובשאר פרטים שיש בהם כדי למסור, אם במישרים ואם בעקיפין, איזו ידיעה על תולדותם של הספרים ועל העברתם מיד ליד. כדי לקבוע בדיוק מה הם תחומיה של המחלקה הפלטינית ואי אלו הם כתבי־היד השייכים לה (דבר שאין עליו ידיעות נאמנות בקטלוג הנדפס של אסימאני) היו לי לעזר האיננונטרים הישנים, הכתובים לאטינית או גרמנית, של הספרייה ההידלברגית, אף על פי שאי הדיוק שבהם ורוב הסרונותיהם דרשו זהירות מרובה בשימושם, ומידה לא מעטה של סבלנות כדי לברר מתוכם את האמת.

את תוצאות מחקרי ערכתי בספר מיוחד בלשון איטלקית, שנדפס מטעם הספרייה הואטיקנית בשנת 1935¹. וכדי שיוכל, אולי, גם הקהל העברי למצוא בה עניין, אמרתי

1. U. Cassuto, I. manoscritti Palatini ebraici della Biblioteca Apostolica Vaticana e la loro storia. Città del Vaticano, 1935.

לסכם אותן כאן בקצרה. אצמצם את דברי בשורות מעטות, ולא אגע אלא בקווים הכלליים. מכל מקום, הואיל ו"אין בית-מדרש בלא חידוש", ימצאו הקוראים גם בסיכום זה כמה דברים נוספים, שנתחדשו לי לאחר הופעתו של הספר.

1. הרכבה של המחלקה הפלטינית

אוסף כתבי-היד העבריים של הספרייה הפלטינית בהיידלברג נוצר קמעה קמעה, ובהדרגה, על ידי הצטרפותם של אוספים שונים, מורכבים אף הם מיסודות נבדלים מעיקרם, ועל ידי נוספות שנלוו אליהם במשך הזמן.

רובו של החומר בא מספרייתו של אורליך פוגר, נצר ממשפחת פוגר המפורסמת, שבניה היו עוסקים בעסקי בנק ומסחר בכל רחבי העולם. כשנאנס אורליך פוגר לגלות מאוגסבורג להיידלברג בשנת 1567, הביא אתו את ספרייתו, והפקיד אותה במקומות שונים בזה אחר זה, ולבסוף הביאה בתוך תיבות סגורות אל הספרייה הפלטינית שב"כנסית הרוח הקדושה". לאחר מותו, בשנת 1584, נספחה ספרייתו, לפי צוואתו, לספרייה הפלטינית.

כתבי-יד עבריים נמצאו בספרייה הפלטינית גם קודם לכן, ספרייה זו היתה קיימת מזמן. הגרעין הראשון שלה היה אוסף הספרים הישן שבכנסית הרוח הקדושה, ואליו נספחה ספרייתו של הברוך הפלטיני אוטו היינריך, נסיך גרמני, חובב הספרים והאמנות והמדע. כשנתמנה אוטו היינריך לברוך פלטיני, בשנת 1556, ועבר מנייבורג להיידלברג, הביא אתו את ספרייתו המהודרת, ואת רוב ספרייה הניח לפקדון על יד הספרייה שבכנסיה האמורה. לאחר מותו (1559) נספחו בהחלט ספרים אלה, לפי צוואתו, לספריית הכנסיה, וככה נתהוותה הספרייה הפלטינית הציבורית. באינוונטר שנערך בשנת 1581 רשומים כמה כתבי-יד עבריים, השייכים לשתי סדרות: אלה שבסדרה האחת מסומנים במספר סידורי, ואלה שבסידרה השניה — בסימנים שונים (צלבים, ציורים גיאומטריים, סמלים אסטרונומיים, וכיוצא באלה). בקטלוגים יותר מאוחרים נמצאת עוד סדרה קטנה שלישית של כתבי-יד עבריים, בלי כל סימן. מהו מוצאן של סדרות אלה — נראה להלן.

בספרייה הואטיקנית נמצאים עוד כתבי-יד עבריים פלטיניים אחרים שאינם רשומים אף באחד מהאינוונטרים של היידלברג. גם על אלה נייחד את הדיבור אח"כ. כדאי להקדיש כמה מלים על כל אחד מן האוספים ועל כל אחת מסדרותיו.

2. האוסף הפוגאריני

ברבים מכתבי-היד השייכים לאוסף זה מצויות בעמודיהם הראשונים הערות כתובות בכתב סודי מוזר, שלכאורה קשה לפענח, אך נאזרתי בקצת סבלנות ויכולתי לו. הכתב מורכב מאותיות לטיניות, יווניות ועבריות, מעורבות זו בזו כפי "שרירות לבו" של הכותב, והתנועות, המסומנות לפעמים לפי ניקוד עברי טברני, מצורפות גם לאותיות הלטיניות והיווניות. בהערות אלו שלשונן לטינית ברובה, אבל מעורבת במלים יווניות ועבריות, רשום אימתי נקנו הספרים, וממי נקנו, ומה מחיר שולם בעדם. במקרים רבים מכונה המוכר בכינוי קוֹנְסְטַנְטִינִי. הואיל וזה היה התואר הרגיל של נשיא הקהילה בקנדיה שבאי כרתים, שיערתי מיד שמקנדיה באו הספרים. אחר כך מצאתי עוד סימנים מובהקים למוצאם משם: שמות מטבעות ויניציניות וביזנטיות, שהיו עוברות לסוחר בקנדיה, שמות של בעלים או מוכרים הידועים ממקום אחר כבני קהילת קנדיה, ומלבד כל זה כמה וכמה עניינים השייכים לאותה קהילה, ואף לצורתו האופיינית של הכתב, המיוחדת לאי כרתים, ועוד ועוד. תאריכי המכירה (1541—1543), סייעו לי גם לזהות את הקונסטנטינולי המוכר ולקבוע שהוא ההיסטוריון הידוע אליהו קפשאל. כפי הנראה, ירד קפשאל מנכסיו לרגל המלחמה שהיתה באי כרתים בין היוניציניים והתורכים בשנות 1538—1540, ומפאת דוחקו מר אחד לאחד רבים מספריו; ודבר זה נאלצו כמוהו לעשות גם יהודים אחרים מבני קהילתו. הקונה היה, כנראה, אחד מן ההומניסטים הנוצרים המעוניינים בספרות העברית, לפי רוח הדור. יתכן שנזדמן אחד מסוכני בית פוגר לקנדיה, וקנה את הספרים בשביל בעליו, ואולי היה זה אדם אחר שקנה את הספרים לעצמו, אלא שמסיבה זו או אחרת עברו לאחר שנים מועטות לספרייה הפוגרינית. מספר כתבי-היד שמוצאם מקנדיה והנמצאים כיום בספרייה

הואטיקנית. מגיע ל-156. כתבי־יד אלה מעידים על השכלתם הרחבה של יהודי קנדיה: בצד פירושים על התלמוד ושאר ספרי הלכה ואגדה, נמצא מספר רב של פירושים על ספרי המקרא ושל חיבורים שונים בפילוסופיה, ברפואה, במתימטיקה, בספרות יפה, ועוד ועוד. מבין הספרים החשובים שהיו שייכים לספריתו של אליהו קפשאלי כדאי להזכיר במיוחד את כתב־היד העתיק של ספרא, המנוקד כולו ניקוד בבלי.

בתוך ספריתו של פוגר היה עוד אוסף של כתבי־יד עבריים, אמנם קטן, אך מעניין מאוד. ע"י סימנים שונים אפשר להגיע לידי ריקונסטרוקציה של אוסף זה, שמוצאו מספרית ההומניסט האיטלקי יאנוצו מאניטי מעיר פירינצי (1396–1459). הוא כולל עכשיו שלושה עשר כתבי־יד, וממנו נראה מה הם ענפי הספרות העברית שעניינו במיוחד את מאניטי: קודם כל המקרא ומפרשיו וחוקרי לשון המקרא, ואחר כך גם הספרות ההיסטורית והספרות הפילוסופית, המיוצגות בכתבי־יד של יוסיפון וכתבי־יד של מורה נבוכים. לאוסף זה שייך גם ספר ממין אחר לגמרי, והוא פנקס של „חנות הפרה“, בנק יהודי מלווה בריבית בפירינצי, משנת 1477. כיצד נתגלגל פנקס זה לתוך האוסף הספרותי, נוכל לשער בשימנו לב לזה, שאחד מן היהודים שמפיהם שאב יאנוצו מאניטי את ידיעותיו בעברית, התנצר וכוונה בשם יואן־פרנציסקו בן יאנוצו מאניטי, ובשנת 1464 נתמנה ע"י בתי־הדין של פירינצי למתרגם רשמי של פנקסי היהודים ותעודותיהם. פנקס זה נשאר, אולי, על פי מקרה אצל המתרגם, ומידו עבר לספרית המשפחה שאימצה אותו לבן (יאנוצו עצמו נפטר כמה שנים לפני כתיבתו של הפנקס). שמו של יואני מאניטי, כנראה אחד מנכדיו של יאנוצו, רשום על כמה מספרי האוסף הזה, ובצדו התאריך 1529, ומכאן ראייה שבשנה זו עדיין נמצאו הספרים בידי יורשיו של יאנוצו. אבל כעבור זמן לא רב קנה אולריך פוגר את כל הספריה, העשירה מאוד בכתבי יד לטיניים ויווניים, באינוונטר פוגריני משנת 1555 רשומים כבר כתבי־היד היווניים של מאניטי.

יתר כתבי־היד העבריים הפוגריניים, ששה במספר, מוצאם מידי יהודים אשכנזים. כנראה רכש אותם אולריך פוגר בגרמניה. באחד מהם רשום: „זה הסדר של הצדקה דק"ק מגדבורג". והם מתאימים לחוג תרבותם הרגילה של היהודים האשכנזים: הם כוללים ספרי מקרא, סידור תפילה ומסכתות של תלמוד בבלי.

3. הפלטינים הישנים, הבלתי־פוגריניים

כאמור, יש להבחין באוסף זה שלוש סדרות של כתבי־יד עבריים: בסך הכל 73 כתבי־יד. הסדרה הראשונה, שספריה מסומנים במספר סידורי, שייכת היתה בוודאי לספריתו של הנסיך אוטו היינריך. מופת הותך לכך היא העובדה ששנים מן הספרים נשתמרו בכריכתם המקורית, והיא הכריכה המהודרת האופיינית לספריו של אוטו היינריך, המקושטת בתמונתו ובדגל משפחתו. ומכיון שגם בסדרה זו וגם בשתי הסדרות האחרות נמצאים ספרים הנושאים עליהם, מלבד המספרים ושאר הסימנים של הספריה הפלטינית, גם מספרים שכנראה היו שייכים לספריתו של אוטו היינריך, יש לשער שלא רק הסדרה הראשונה, אלא גם השניה והשלישית באו כמה מספריתו של הנסיך, אף על פי שבספריה הפלטינית כוודו בזמנים שונים.

חיבה יתרה היתה נודעת לספרים העברים מאת אוטו היינריך. לא רק כתבי־היד הנ"ל, אלא גם ספרי דפוס עבריים משלו עברו מהספריה ההיידלברגית לספריה הואטיקנית. ועוד כמה ספרים עבריים אחרים שאיר בספריה הפרטית שלו. רובה של ספריה פרטית זו הניה בצוואתו לרוזן הפלטיני וולפגנג פון צווייבריקן, ובאינוונטר של עזבון זה נזכרים שלושה כתבי־יד עבריים חשובים. כדאי להביא את לשון האינוונטר, בתרגום עברי מן המקור הגרמני: (1) ספר עברי עתיק, כתוב יפה, מצוייר, שהגיע מעיר רומה; (2) ס' רויאל, הגדול והקצר, בעברית, מכורז בקלף לבן; (3) תמצית עברית מספרי התנ"ך, לר' יעקבי, בגודל פוליו, שנכתבה לפני שלוש מאות ועשרים שנה. אף על פי שאין כאן אלא נחונים קצרים ותמומים במקצתם, אפשר לזהות לא רק את הספרים, אלא גם את האיש, היהודי, שמדינו עברו לידי אוטו היינריך. איש יהודי היה ברומה, ושמו אליהו בן מנחם מגולה, והוא היה מוכר ספרים עבריים עתיקים למלומדים נוצרים ומעתיק

בשבילים ספרים חדשים; אחר כך התנצר וכונה בשם יואן פאולו איאוסטאקיא, ונתמנה למשרה של סופר בספריה האטיסקנית. בשנים ממכתביו האיטלקיים, שנכתבו לפני המרתו, בכ"ט יוני ובט"ו אוגוסט שנת 1555, הוא מדבר על ספר רזיאל הקצר וספר רזיאל הגדול שהעתיק כמו ידיו לפני דרישת אחד מסוכניו של פוגר ברומה. בעד אחד מגדולי הדור שהוא מכנהו בתואר „הוד מעלתו" או ה„דוכס". דוכס זה אינו אלא אוטו היינריך הנ"ל, שבין יתר תארייו היה לו גם התואר דוכס, והספר אינו אלא הספר השני בין אלה הרשומים בקטלוג הגרמני. גם הספר הראשון, שלפי קטלוג אחר נקנה מידי יהודי רומי בשנת 1555, מתחת ידיו של אליהו מנולה יצא. במכתבו הנזכר מיום כ"ט ביוני 1555 הוא אומר בין השאר: „אשר לתנ"ך של אבי, יוכל כב' להבין שאין התשלום אלא כדמי הקלף בלבד. אבי אינו רוצה לקבל פחות מעשרים סקודים. ישים כב' לב לדבר, סספר זה ממושכן עשיו בעד ט"ו סקודים. יודיע נא לי כמה רוצה [הוד מעלתו] להוציא". גם הספר השלישי היה כנראה בידי אליהו מנולה, כפי שהוכחתי בספרי האיטלקי, ואין כאן המקום להאריך.

מלבד ספרים אחדים ממוצא איטלקי, כתבי־היד העברים של אוטו היינריך כתובים ברובם הגדול בכתב אשכנזי, והם נקנו כנראה בגרמניה. ספרים אלה משקפים את תרבותם החד־דדית של יהודי אשכנז: רובם המכריע כולל מסכתות מן התלמוד הבבלי, פירושים על התלמוד, וספרי הלכה. השאר אין בו כמעט אלא ספרי תפלה, מחזורים וחומשים. הספר הפילוסופי היחיד — בא מאיטליה.

כמה מהספרים האלה לא נקנו במישרים מדי בעליהם הראשונים היהודים, אלא עברו קודם לספריהו של המלומד הנוצרי קיליאן לייב, שעייץ בהם בשקידה, ורשם בשוליהם כמה הערות, בדברים שעניינו אותו במיוחד, כגון: עניני אמונה ומוסר, עניינים היסטוריים וגם מלים השאלות מיוונית או לטינית.

4. הסדרה הפלטינית האחרונה

מלבד האוספים שעליהם יחדנו עד כאן את הדיבור, הגיעו מהיידלברג לספריה הוא־טיקנית, כאמור, כתבי־יד עבריים אחרים, שאינם רשומים כל עיקר באינוונטרים של הספריה הפלטינית. מספרם ארבעה עשר. אולי הם מן הספרים ששליח האפיפיור, ליאו אלצ'י, לקח מתוך הספריה הפרטית שבבירה ההיידלברגית, או מן הספרים שנכנסו אל הספריה הפלטינית לאחר סיומו של האיננוטר האחרון שבידינו.

אחד מהם מעניין ביחוד, מכיון שרשום עליו שם בעליו באותיות עבריות: של י פל מניוס. גם על ספרים אחרים בספריה האטיסקנית, כתבי־יד או ספרי דפוס, רשום שם זה, על הרוב בלטינית (Flaminii). אבל ספרים אלה אינם פלטינים, הואיל והם רשומים כבר בקטלוג קדום של הספריה האטיסקנית, השייך לאמצע המאה הט"ז. פלמיניוס זה, אם אינני טועה, היה אנטוניו פלמיניו, פרופסור ברומה בסוף המאה הט"ז ובתחילת הט"ז. הוא עסק במיוחד בלשונות המזרח וספרויותיהן. כל ימיו הוא חי בהתבודדות, בלי קרובים ובלי ידידים, שקוע בתוך ספריו. פתאום נפח נפשו, וכך מצאוהו בין ספריו רק ימים מספר לאחר פטירתו. כנראה, נתפזרה ספריתו לאחר מותו. רבים מספריו עברו מיד אל הספריה האטיסקנית, ואחרים נכנסו אל ספריות אחרות: אחד נמצא בספריה האנגליקה ברומה, שנים במינכן, אחד בווינה, אחד בטרינטי קולג' בקמברידג' שבאנגליה. גרם המזל שאחד מהם הגיע להיידלברג, ומשם חזר לרומה עם כל הספריה ההיידלברגית, ונספח שוב אל חבריו שכבר היו נמצאים מוזמן במספר הגון בספריה האטיסקנית.

אלה הם, בקיצור, תולדות כתבי היד העבריים הפלטיניים שבספריה האטיסקנית. הדברים מענינים, כפי שאמרנו בתחילת דברינו, ומאלפים מכמה בחינות. זוהי סגולתם של ספרים, שלא רק בתוכם, אלא גם בגורלם החיצוני יש כדי להשכיל.